

Özet

İslâm tasavvufuna yön veren en önemli şahsiyetlerden biri de şüphesiz ki Mevlâna'dır. Mevlâna'nın öğretilerini içeren *Mesnevî*'si ise yazıldığı günden günümüze kadar birçok tasavvuf ekolünün başucu kitabıdır. Mevlâna'nın görüşlerini ve felsefesini açıklamak için çok sayıda şerh çalışması yapılmıştır. Bu kitap bölümü Seyyid Mehmed Ali tarafından yazılmış *Mesnevî-yi Ma'nevî* adlı şerh çalışmasını tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır.

Mesnevî-yi Ma'nevî, İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı *Mesnevî* şerhinin henüz hangi nüshasından istifade edilerek yazıldığı tespit edilmemiş ve henüz transkripsiyonu yapılmamış bir yazma şerhtir. Bu bölümünde Seyyid Mehmed Ali hakkında bilgiler sunulmuş, *Mesnevî-yi Ma'nevî* tanıtılmıştır. Çalışmada *Mesnevî-yi Ma'nevî* nin şerh metodu, dil hususiyetleri ve kaynakları üzerinde durulmuştur.

Mesnevî-yi Ma'nevî, İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinin muhtasarı olarak nitelendirildiği için esere yönelik değerlendirmelerde Ankaravî'nin perspektifi ön planda tutulmuştur. *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* ile *Mesnevî-yi Ma'nevî* arasındaki benzerlik ve farklılıklar örneklerle açıklanmış, Seyyid Mehmed Ali'nin muhtasar şerh yazma gerekçeleri tartışılmıştır. Bu bilgiler sunulurken *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* in H 1039/M 1630 yılında son şeklini alan nüshası esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Mehmed Ali, Mesnevî, Şerh.

Seyyid Mehmed Ali and His Commentary on Mathnawi

Abstract

One of the most important figures who shaped Islamic mysticism is undoubtedly Mevlâna. His *Mathnawi*, which contains Mevlâna's teachings, is the bedside book of many sufi schools from the day it was written until today. Many commentaries have been made to explain Mevlâna's views and philosophy. This

* Öğr., MEB, hamituygun68@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0557-7167

book chapter has been prepared to introduce the commentary work titled *Mesnevî-yi Ma'nevî* written by Seyyid Mehmed Ali.

Mathnawi-yi Ma'nevî has not yet been determined from which copy of İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî's commentary on *Mathnawi*, *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*, was utilized. The work is a manuscript commentary that has not yet been transcribed. In this section, information about Seyyid Mehmed Ali is presented and *Mathnawi-yi Ma'nevî* is introduced. In the study, the commentary method, language features and sources of *Mathnawi-yi Ma'nevî* are emphasized.

Mathnawi-yi Ma'navî is characterized as a memorandum of İsmâ'îl Rusûhî-yi Ankaravî's commentary on *Mathnawi*. For this reason, Ankaravî's perspective is prioritized in the evaluations of the work. The similarities and differences between *Mecmû'atu'l-Letâyif* and *Matmûratu'l-Ma'ârif* and *Mathnawi-yi Ma'nevî* are explained with examples. Sayyid Mehmed Ali's reasons for writing a concise commentary are discussed. While presenting this information, the copy of *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*, which was finalized in 1039/1630 AH, is taken as a basis.

Keywords: Seyyid Mehmed Ali, Mathnawi, Commentary.

Giriş

Mesnevî-yi Ma'nevî Mevlâna Celaleddin Rumî'nin kendisinden önceki tasavvufî bilgi birikimi ile şahsına ait derin mistik bakış açısının bir tezahürüdür. 13. yüzyıldan günümüze değin 26 dile çevirilmiş, sevilerek okunmuş, birçok âlim tarafından şerh edilmiş İslâm kültürünün en çok tanınan eserlerinden birisidir. Yüzyıllardır süregelen bu teveccühün birçok sebebi mevcuttur. Öncelikle; insanoğlunun fıtratı gereği derinliklerdeki ruhsal arayışın, arayışları sonunda ulaşmak istediği kâmil insana dönüşümün ney enstrümanında idealize edilerek sunulması okuyucuda kendi içsel yolculuğuyla özdeşirmesiyle ilintilidir. Çünkü ney, bir insanın yaradılışından itibaren yaşam sergüzeştinin sonunda kemâle ermesi süreçlerinin sembolüdür. Aşk, sevgi, fedakârlık ve bilgelik gibi neye ait belirgin özelliklerin evrensel bir tematik üslupla sunulduğu okuyucunun kendisini arayışındaki karşılaştığı sorulara cevap bulmasına yardımcı olmaktadır. Ney, bir mürşit olarak Hak yolunda seyrüsülûke talip sûfilere felsefî bir bakış açısı kazanarak irşat yolunda rehberlik etmektedir. *Mesnevî* elbette ki sadece sûfilerin rehber kitabı değildir. Tüm insanlığı kucaklayan evrensel didaktik bir eserdir. Mistik kavramları ve karmaşık felsefî bakış açılarını okuyucunun daha rahat

kavramasını sağlayan hikâyelerle somutlaştıran pedagojik bir eserdir. İslâm toplumunun tasavvuf geleneğini ve öğretilerini sonraki nesillere aktarmış bir dil âbidesidir. Tüm bu nitelikleri bireysel, toplumsal ve kültürel düzeyde dikkatleri üzerine çekmiş; âlimler tarafından defaatle tetkik edilmiş, işaret ettiği hususlar ve mânâsındaki hükümler açıklanmıştır. Mevlâna'nın amacı neyin sözcülüğünde şârihlerin amacı hâline gelmiştir. Şârihler; Mevlâna'nın sırladığı aşkı, gönül aynasını parlatmayı başarmış kâmil insanlar aracılığı ile gün yüzüne çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu sürecin bir usûlü vardır. Nasıl ki Mevlâna gönül ikliminde yaşadığı ve ahlâkı, tutumu, söylemi ile can vermediği hiç bir şeyi bir kural, kaide olarak sunmamışsa *Mesnevî*'yi şerh edenler de aynı üslupla kendi derunlarında yaşayarak, tutum ve söylem hâline getirdiklerini aktarmayı tercih etmişlerdir. Elbette ki *Mesnevî*'yi şerh eden şârihlerin hepsi aynı yolu takip etmiştir, demek asılsız bir iddia olacaktır. Ancak *Mesnevî* şerhleri incelendiğinde en çok kabul gören şerhlerin Mevlâna yolu olan Mevlevîlik ekolünün takipçileri tarafından ortaya konulduğu görülecektir.

Tasavvuf felsefeleri kendine ait anlayışları açıklarken ya da savunurken genellikle mesajlarını iki yönlü sunmaktadırlar. Bir kavramı, tezi daha anlaşılır kılmak için zıddı ile sundukları için anlamın girift bir yapıda iç içe geçmesi söz konusu değildir. Bir bakıma mânâ sınırları fikrin savunucusu tarafından çizilmiş olur. Mevlâna'nın mesajlarının da tek bir boyutu yoktur. Ancak bundan kasıt anlatının sadece iki yönünü kullanması değildir. Mevlâna; benzetmelerle, hikâyelerle görünenin ötesinde farklı âlemleri âlem içerisine yerleştirerek anlatır. Okuyucuyu bu âlemleri çözebilmesi için de tedrici olarak eğitir, kemâle erdirmeyi hedefler. Şârih de ilminin teşhizatı ile bu âlemleri açıklamaya, göstermeye çalışır. Bu büyük bir sorumluluktur. Zira şârihler bu sorumluluğu az da olsa hafifletmek, bihakkın yerine getirebilmek için muhtelif kaynaklara müracaat ederler. *Kur'an-ı Kerîm* başta olmak üzere hadîs, tefsîr, fıkıh vb. İslâm dairesindeki tüm kitaplar şârihlerin istifâde ettikleri temel kaynaklardır. Şârihlerin dikkat ettikleri ince çizgi ise *Mesnevî*'nin iç içe geçmiş mânâ âlemlerinin kapılarını mühürlemeden, anlamı daraltmadan ya da asıl konudan uzaklaştırmadan eserlerini kaleme alma çabalarıdır. Bu çaba şârihleri kendisinden önce kaleme alınmış şerhleri incelemeye, varsa eksiklikleri tamamlamaya, hatalı bakış açılarını düzeltmeye götürmüştür. Öyle ki birçok şârih kendinden önceki kabul görmüş *Mesnevî* şerhlerini çok bozmadan, değiştirmeden alıntılanmışlardır. Bu çalışmaya konu olan Seyyid Mehmed Ali'nin *Mesnevî* şerhi de İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı eserinin muhtasarı olarak değerlendirilebileceğimiz nitelikte kaleme alınmıştır. Ankaravî de eserini oluşturunca kendisinden önceki seleflerinin izahatlarından istifade etmiş,

onların telif eserlerinden alıntılar yapmış, bu alıntılarda eklemeler-çıkartmalar yapmış, varsa gördüğü eksiklikleri gerekçesi ile açıklayarak eserini oluşturmuştur. *Mesnevî*'nin tamamını şerh eden şahsiyetler içerisinde Surûrî ve Şem'i'den sonra gelen Ankaravî, seleflerinin şerhlerini okumuş, yer yer onlardan yararlanmış (Tanrıverdi, 2010: 1390-1391).

Ankaravî şerh konusunda çok fazla çalışma yapmıştır ve şerh alanında yetkin bir isim olarak tanınmaktadır.²²³ Öyle ki yazmış olduğu şerhlerin nüshaları nerede ise tüm yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu şerhleri birçok müstensih tarafından çoğaltılmıştır. Ankaravî'nin şerhleri İslâm coğrafyasındaki beğenilen eserlere yoğunlaşmış ve bilhassa kendi tasavvufî yönelimine uygun olarak Mevlevîliğin müracaat ettiği kaynaklara açıklık getirmeye çalışmıştır.

Ankaravî'nin eserleri tasavvuf âdâbı ve bu bapta yapılmış çalışmalara yöneliktir. Eserleri sadece bir şiirin, bir eserin tefsirinden ibaret değildir. İhtiyaca ve yakın çevresinin talebine göre bir âyetin, sûrenin veya hadîsin tefsirini yapmış; felsefî bir görüş veya itikadî bir konunun değerlendirmesini, ilgili görüşün antitezlerini ortaya koymuştur. Ankaravî'nin eserleri sadece şerh ve tefsirlerle sınırlı değildir. Muhtelif dinî ilimler üzerine yazdığı eserleri de mevcuttur.²²⁴

Seyyid Mehmed Ali ve *Mesnevî*'nin birinci cildinin ilk 1825 beytinin mensur şerhi olan *Mesnevî-yi Ma'nevî*'sinin genel nitelikleri aşağıda değerlendirilmiştir.

1. Seyyid Mehmed Ali (ö. 1209/1794-1795)

Kaynak taraması yapıldığında Seyyid Mehmed Ali hakkında sınırlı bilgiye ulaşılmaktadır. Doğum tarihi ve yeri hakkında hiçbir kayda şimdilik ulaşılamamıştır. Babası Şeyh Seyyid Ebû Bekir Dede'dir. Konya'da Mesnevîhânlık yaparken Yenikapı Mevlevîhanesi'nde şeyhlik görevi verilmiştir. Seyyid Mehmed Ali 1209 (1794/1795) yılında vefat etmiştir (Esrar Dede, 2000: 238; Sahîh Ahmed Dede, 2011: 338)

Şener Demirel, *Mevlâna'nın Mesnevî'si ve Şerhleri* adlı makalesinde *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin Mehmed el-Mevlevî tarafından yazılan 1691-1692 yıllarında Şeyh Ahmed el-Tacir tarafından talik hatla istinsah edilen bir eser olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Seyyid Mehmed Ali'nin Mevlevî olduğunu, XVII. yüzyılda

²²³ Ayrıntılı bilgi için Semih Ceyhan'ın *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi* adlı doktora çalışmasına bakınız.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan *İslâm Ansiklopedisi* Ankaravî maddesine bakınız.

vefat ettiğini ve hakkında başka bilgiye ulaşamadığını da belirtmiştir (Demirel, 2007: 490-491). Ali Tezmişel, *Mevlâna Çevresindekiler, Mevlevîlik ve Eserleriyle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler* adlı çalışmasında Seyyid Mehmed Ali ve eseri *Mesnevî-yi Ma'nevî* hakkında bilgi tespit edilemediğini belirterek sadece nüsha tavsîfini yapmıştır (Temizel, 2009: 103). Mehmet Özdemir ise *Mesnevî'nin Türkçe Şerhleri* adlı makalesinde Şener ve Temizel'in verdiği bilgileri birleştirerek sunmuş, *Mesnevî-yi Ma'nevî* hakkında bir paragraflık genel değerlendirme kaleme almıştır (Özdemir, 2016: 479). Ayrıca *Mesnevî-yi Ma'nevî* hakkında herhangi bir akademik çalışma yapılmadığını belirtmiştir (Özdemir, 2016: 493)²²⁵

Yukarıda verilen bilgilerde de görüldüğü üzere Seyyid Mehmed Ali hakkındaki yetersiz bilgiler, onun yaşadığı yüzyıl ve eserin telif ya da istinsah edildiği tarihler hakkında çelişkiye neden olmaktadır. Ancak eserin tamamlandığı tarih yazmada mevcuttur. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin 1a sayfasında "Seyyid Mehmed 'Alî eş-şeyh bi tekye Mevlevî ve kad temelleke hâdimül-fukarâ fî şehri Receb sene elfe ve mi'ete ve hamsî ve tis'in gufre lehümâ" ve 434b sayfasında "kad temelleke el-'abd'el-fakr Es-Seyyid Mehmed 'Alî eş-şeyh-i tekye-yi Mevlevî neh gufre lehümâ sene elfe ve mi'ete hamsî ve tis'in fî Receb 1195" ifadesi ve 1a sayfasındaki mim harfi (temme) eserin Recep 1195/M 1781 tarihinde tamamlandığını tespit etmektedir.

Seyyid Mehmed Ali'nin *Mesnevî-yi Ma'nevî* dışında elde nüshası bulunan *Tuhfe-i Âsitân Tercüme-i Bahâristân* adlı tercüme eseri vardır. Kadir Turgut'un *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi* adlı doktora tezinde ve İbrahim Halil Tuğluk'un *Türk Edebiyatında Bahâristân* adlı makalesinde Molla Câmî'nin *Bahâristân* adlı eserine yapılan üç tercümeden biri olduğunu, bu eserin de iki nüshası olduğu bilgisini verir (Turgut, 2013: 120-121; Tuğluk, 2016: 47).

2. Mesnevî-yi Ma'nevî

Seyyid Mehmet Ali'yi *Mesnevî* şerhi yapan şârihler arasına sokan eldeki tek kayıtlı nüshası bulunan *Mesnevî-yi Ma'nevî* adındaki eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar kitaplığı 2780 numara ile kayıtlıdır. Cildi sade ve tezhipsizdir. Cilt, uzun süre kullanıldığı ya da iyi muhafaza edilmediği için yıpranmıştır. Eserin başlangıç sayfası (1b) haricinde tezhip/tezyinat yoktur. Mihrâbiye şeklinde düzenlenmiş serlevhasında yazarın adı yer almaktadır. 1b ve

²²⁵ 2022-2023 eğitim-öğretim yılı itibarıyla Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi yüksek lisans öğrencileri tarafından *Mesnevî-yi Ma'nevî* ile ilgili inceleme, metin, sözlük, tıpkıbasım çalışmaları yürütülmektedir.

2a sayfalarında daha kalın, yaldızlı ve çift çizgili, diğer sayfaların tamamında tek çizgili kırmızı renkli cetveller içerisinde yazı alanı tespit edilmiştir. Talik hatla yazılmış metin keşidelidir.²²⁶ Eser 434 varaktan oluşmaktadır. Asıl metnin ilk (1b) ve son (434b) sayfaları hariç her varak 15'er satırdan ibarettir. Her varakta takip kelimeleri (rekabe) mevcut olup derkenarlara altmış civarı kısa eklemeler yapılmıştır. Esere sonradan eklenen yazı (şukka) bulunmamaktadır. *Mesnevî*'de yer alan konu başlıkları kırmızı renkle yazılmış, diğerleri siyah renklidir. Farsça *Mesnevî* beyitlerinin, âyetlerin, hadislerin, Arapça-Farsça diğer manzum veya mensur eserlerden alıntılarının üzerleri kırmızı renkli düz çizgilerle işaretlenmiştir.

Mesnevî-yi Ma'nevî, *Mesnevî*'nin birinci cildinin ilk 1825 beytinin mensur şerhidir. Eserin cilt kapağının içerisinde temellük kaydı son sayfasında ferağ kaydı ve vakıf kaydı mevcuttur. Eser "*Cüz-i evvel temâm şud încâ*" (Birinci cüz burada tamamlandı.) ifadesi ile tamamlanmıştır. Bu ifadeye bakılarak eserin diğer ciltlerinin de olduğu varsayılabilir. Ancak günümüze kadar böyle bir eser tespiti henüz yapılamamıştır.

Yukarıda zikredilen, *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin 1a ve 434b sayfalarında yer alan bilgilerle eserin Recep 1195/M 1781 tarihinde tamamlandığını tespit etmektedir.

Mesnevî-yi Ma'nevî'nin ilk 21 varakı *Mesnevî*'nin dîbâce şerhidir ve dîbâceyi parça parça şerh eder (Özdemir, 2016: 479). Seyyid Mehmet Ali, 21. varakta dîbâce şerhini tamamlar ve *Mesnevî* beyitlerinin şerhine geçer. Bu geçişi derkenara "*İbtidâ-yı Mesnevî*" ifadesini yazarak haber verir.

Mesnevî şerhlerinde şârihler ilk on sekiz beytin şerhine özel bir ihtimam gösterirler. Mevlâna'nın kendi kaleminden çıkmış olmasının getirdiği çekiciliğin de ötesinde ilk on sekiz beyit *Mesnevî*'nin özü olarak değerlendirilir. Bu özü açıklamak isteyen şârih şerhteki maharetini göstermek için hem daha geniş hem de daha derin anlam dünyasını zorlamaya çalışır. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de de *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beyiti daha ayrıntılı ve geniş şerh edilmiştir. Eserin devamında ise beyitlerin içerdiği mefhumları çözümlemek ve hüküm çıkarmak, beyitlerde -kendi ifadesiyle- murat edilen anlamları kısa, öz bir şekilde aktarmak klasik şerh anlayışına uygun genel bir üslup olarak benimsenmiştir. Müellif bazen kelimelerin anlamlarını ayrı ayrı derinlemesine işlemeyen, Arapça ve Farsçanın dil bilgisi hususiyetlerine değinmeden âyet ve hadislerin ışığında, tasavvuf

²²⁶ **Keşide:** Eski yazıda kuyruklu ve uzantılı harflerin bu bölümlerinin, güzel göstermek veya istife uydurmak amacıyla özel biçimde çekilmesi, uzatılması; bu uzantıya verilen ad.

sahasında kaleme alınmış muteber eserlere göndermeler yaparak şerhini oluşturmuştur.

Bu genel değerlendirme sonrası dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Seyyid Mehmed Ali'nin *Mesnevî-yi Ma'nevî* eseri telif eser değildir. *Mesnevî-yi Ma'nevî* İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin H 1030/1621-H 1039/1630 tarihleri arasında yazdığı ve düzenlediği *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı *Mesnevî* şerhinin birinci cildinin nüshası ya da muhtasarıdır diyebiliriz.²²⁷ (Bu durum aşağıda örneklendirilecek ve tartışılacaktır.)

Ankaravî H 1033/M 1624 yılına kadar şerhinin ilk üç cildi tamamlamıştır. IV. Murad'ın kendisinden şerh bir nüshasını istemesi vesilesiyle de H 1039/1630 yılında son şeklini vermiştir. Ahmet Tanyıldız'ın, *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt)* adlı doktora tezinde *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'in I. cildine ait 29 nüshayı tasnif etmektedir (Tanyıldız, 2010: 117-150).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi şerhin üç farklı metni oluşmuştur. Bu durumda metni kurarken esas alınacak nüsha veya nüshalar, şârihin bizzat kontrol edip padişaha sunduğu şerhten çoğaltılmış nüsha(lar) olmalıdır. Ancak hem üç zamanlı bir te'lîfin söz konusu olması hem de çeşitli metinlerin eklendiği mürekkep bir eser olması sebebiyle şerhin muhtelif zamanlarda kaleme alınan nüshaları da karmaşık bir görüntü arz etmektedir (Tanyıldız, 2010: 140).

Tanyıldız'ın açıklamalarından da anlaşılacağı üzere Ankaravî'nin şerhi yaklaşık on yıllık bir süreçte son şeklini almıştır ve bu tekâmül sürecinde telif ettiği eser müstensihler tarafından çoğaltılmıştır. Seyyid Mehmed Ali'nin ise Ankaravî'nin eserinin hangi nüshasından istifade ettiği daha ayrıntılı bir çalışma gerektirdiği için henüz tespit edilmemiştir.

Ankaravî, Arapça ve Farsça şiir yazacak kadar bu dillere hâkimdir. *Mesnevî*'nin muhtelif bölümlerini farklı eserlerinde Arapça ve Farsça olarak tercüme etmiştir (Yetik, 1991: 211-213).²²⁸ *Mesnevî* tercümesinin son şekli incelendiği zaman daha önce yazdığı şerhlerden de istifade ettiği, hatta Arapça yazdığı şerhleri genişleterek Türkçe şerhini tamamladığı bilinmektedir (Tanyıldız, 2010: 140; Sahîh Ahmed Dede, 2011: 292-294).

²²⁷ **Muhtasar:** Bir eserin özet hâlinde kaleme alınmasından meydana gelen telif türü.

²²⁸ Erhan Yetik, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.3, İstanbul, 1991, s. 211-213

Bilindiği üzere Ankaravî, *Mesnevî*'nin tüm ciltlerini şerh etmiştir ve bu şerhler mufassal şerhlerdir. Seyyid Mehmed Ali de Ankaravî'nin eserinden istifade ederken Ankaravî şerhinin ana hatlarından eksiltmelere gitmemiş, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bazı küçük eksiltmeler yapmış ve ifade değişikliklerini tercih etmiştir.

Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinin bazı nüshalarında bulunan ve nüshalara göre farklılıklar da gösteren besmele-salvele-hamdele, sebep-i teşrih, methiye ve dua, yazılış yeri, eserin kaynakları belirtilirken Seyyid Mehmed Ali eserine bu bölümlerden hiç birisini eklememiş kendi eseri için de bir önsöz/giriş ya da eserin herhangi bir bölümünde sebep-i teşrih belirtmemiştir. *Mesnevî-yi Ma'nevî* doğrudan dibâce şerhi ile başlar.

Seyyid Mehmed Ali, Ankaravî'nin bir hükmü açıklarken kullandığı kaynaklardan aktardığı bazı beyitleri eserine eklememiş, bazı yerlerdeki ifadeleri de kendi isteği doğrultusunda değiştirmiştir.

[...]seniyyetu'ş-şey' dirsın kaçan bir şey'i iki kat eylesen ve istilâh-ı şu'arâda şî'reden bir cinsdür ki iki mısra'ı bir kâfiye üzre ola ve bu ism-i cinsün bu kitâb-ı müstetâba 'alem olması evvelâ nebâhet-i şân-ı müsemmâyı müş'ir olur nitekim şâ'irün bu kavli bu ma'nâya delâlet kılar

Beyt

Ve in tefika'l-enâme ve ente minhum

Feinne'l-miske ba'zu demi'l-gazâli

Ve sâniyen cemî'-i mevcudât ü mahlukatun esrârını câmi' bir kitab oldugı beyân kılar zîrâ cemî'-i eşyâyı Allâh tebâreke ve Te'âlâ zevceyn halk eylemişdür (Tanyıldız, 2010: 174)

[...]seneytüş-şey'e dirken kaçan bir şeyi iki kat eylesen ki iki mısra' bir kâfiye üzre ola ve ism-i cinsin bu kitab-ı müstetâba 'ilim olması ola nebâhat-i şân müsemmâyı müş'ir olur ve sâniyen cemî'-i halâyık ve mevcudâtın esrârını câmi' bir kitâb-ı Kerîm oldugunu beyân eyler zîrâ cemî' eşyâyı Hazret-i Allâh zevceyn halk eylemişdür. (2a)

Ankaravî, şerhinde istifade ettiği kaynakları eser ve müellifi ile birlikte doğrudan alıntı yapmak suretiyle aktarırken Seyyid Mehmed Ali bazen sadece kaynak eserin ismini, bazen sadece müellifin ismini zikretmiştir. Ankaravî'nin

yaptığı doğrudan alıntılarını eserine dâhil etmeyip yorum/açıklama kısımlarını aktarmakla yetinmiştir.

Hazret-i Şeyh-i Ekber Hal'u'n-Na'leyn şerhinde dir ki ve hâze'n-nev'u kesemereti'l-cevzi mislen el-letî evcedehe'l-Hakku halfe selâseti hicebin lâyetevessalu ileyhâ illâ ba'de refi tilke'l-hicebi İbn Kusay bu kısmı mu'ammâ ve hall-i rumuz itmege benzetmişdür ya'nî gah olur Hazret-i Hak cânibinden enbiyâ ve evliyâyâ ma'nâ-yı mücerrede ve 'ulum-ı gaybiyye ilkâ olnur anun istihrâcında ve mertebe-yi elfâz u kelimâta izhâr ve ihrâcında haylî te'ab ve meşakkat çekerler ve hall-i rumuz-ı mu'ammâ itmekde ictihâd iderler pes vahyün [...](Tanyıldız, 2010: 189)

Şeyh-i Ekber Hazretleri bu bâbda buyurmuşlardır pes vahyün [...](13a)

Ankaravî'nin bazı şerh nüshalarında *Mesnevî*'den alınan Farsça beyitleri öncelikle Türkçe nesre çevirip sonra şerh ettiğini görürüz. Ancak Seyyid Mehmed Ali genellikle Türkçe çevirileri yapmadan direkt şerhe geçmiştir. Bu durum Seyyid Mehmed Ali'nin istifade ettiği Ankaravî şerhinin ilk nüshalarından biri olabileceğini akla getirir.

İşit bu ney niçe şikâyet ider şikâyet degül belki cüdâlıklardan olan sergüzeştin hikâyet ider ey guş kunende-yi esrâr-ı tarîkat ve şinevende-yi güftâr-ı hakikat Hazret-i Mevlâna kuddise sırruhu evvelâbi'şnev diyü [...](Tanyıldız, 2010: 202)

Ey guş kunende-yi esrâr-ı tarîkat ve ey şinevende-yi güftâr-ı hakikat Hazret-i Mevlâna evvelâ bi'şnev diyü [...](22a)

Ankaravî'nin şerhinde beyitler arasında konu bütünlüğü varsa bir önceki beyit ile sonraki beyit arasında geçiş ifadeleri kullanırken Seyyid Mehmed Ali şerhinde ekseriye bu ifadelerle yer verilmemiş, doğrudan diğer beytin şerhine geçilmiştir.

[...]yâr olur ve bunları kendü fehmi ile bilür ve ana göre kıyâs kılur nitekim buyururlar

Mesnevî

Her kesî ezzann-ı hod şud yâr-ı men (Tanyıldız, 2010: 219)

[...]yâr olurlar

Mesnevî

Herkesi ezzann-ı hod şud yâr-ı men (32a)

Seyyid Mehmed Ali, Ankaravî'nin tercümesinde büyük bir özen göstererek neredeyse hiç atlamadan dile getirdiği "*rahmetullâhi 'aleyh, Hak Te'âlâ Kur'an-ı 'Azîminde, kuddise sirruhu, kâlellâhu Te'âlâ, 'aleyhi's-selâm, sallallâhu 'aleyhi vessellem, radiyallâhu 'anhu*" gibi saygı ve hayır dua ifadeleri daha nadir kullanmıştır. Dolaylı ve uzun ifadeler yerine tek kelimelik ifadeleri tercih etmiştir. Hatta anlatımı süslemek için kullanılan terkiplerin bir kısmını ya hiç kullanmamış ya da kısaltarak kullanmıştır. Bu tercihin, şerhteki özü kaçırmamak ve akıcılığı sağlamak adına yapıldığı değerlendirilmektedir.

Ney gibi derûnı mâsivâdan hâlî ve nefehât-ı ilâhiyye ile mâlî olan mürşid-i 'âlî [...] (Tanyıldız, 2010: 223)

Ney gibi derûnı mâsivâdan hâlî olan mürşid [...](36a)

Seyyid Mehmed Ali'nin Ankaravî şerhinden istifade ederken değiştirdiği kelimelere örnekler ise şunlardır:

Îlâhî - Hudâ, makâm - mertebe, karâr tutmuşlar - karâr eylemişler, idile - ola, eder - eyler, Cenâb-ı Hak - Hazret-i Cenâbî 'izzet, kun mekun - bunu eyle ve bunu eyleme, elem ü zahmet - zahmet ve meşakkat, eyleyüp - idüp, Hazret-i Fahr-i 'âlem- Hazret-i nebiyy-i mükerrem, şikâyet kılurlar - şikâyet ederler, tenzîl kıldukda - tenezzül ettikde, mübtelâ olmuşlar - giriftâr olmuşlar, kâbildür - câizdür, sahîh olur - dürüst olur, radiyallâhu 'anhu - kuddise sirruhu, 'âlemeden - cihândan, nev'iyile - cinsiyle, ba'dehu - andan sonra, ey ahî - ey karındaş, Hazretün - Hazret-i Mevlânanun, fehvâsınca - muktezâsınca, sa'âdetine ireler - devletine erişeler, 'aklı yitdügi - 'aklı erdügi, kavm-i Yehûd - tâife-yi Yehûd, resûlünün - habîbinün, Hakkıla - Rabbâniye ile, tizkâr eyler - beyân eyler, münkati' ola - kesilmiş ola, ashâb-ı tarîkata - ehl-i tarîkata, Âdem 'aleyhi's-selâm - Hazret-i Âdem, eyitdi - didi, gönül - dil, husûsda - bâbda, fehmi eyleye - idrâk eyleye, geçüp - güzer idüp, için - ötüri, dest - el, mümkün - kâbil, Hak Te'âlâ - Hazret-i Bâri, müstagrak kılmışdı - gark eylemişdi... vb.

Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı eserini I. cildinde diğer ciltlere sık sık atıf yapılmakta, bazı konuların izâhı diğer ciltlere bırakıldığı açıkça belirtilmektedir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de ise bu atıf ve göndermeler yer almamaktadır. *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'in I. cildinde diğer ciltlere bırakılan bazı izahatların *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de kısaca yer aldığı görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında Seyyid Mehmed Ali'nin şerhi Ankaravî'nin şerhinin tam bir nüshası olmadığı anlaşılabacaktır. Seyyid Mehmed eklemeler yaparak Ankaravî'nin şerhini de genişletmediği düşünülürse *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin bir muhtasar eser olarak nitelendirilmesinde bir beis yoktur. Ancak *Mesnevî-yi Ma'nevî*'ye ait orijinal nüshanın henüz transkribe edilmediği ve bir bütün olarak kapsamlı bir çalışma yapılmadığı için Ankaravî'nin şerhinin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'ten önceki çalışmalarına ait bir nüshasının kopyası olup olmadığı henüz bilinmemektedir. O hâlde bu bilinmezliği bir kenara bırakarak sorulacak soru şudur: "Seyyid Mehmed'in bu eseri kaleme almasındaki amacı nedir?" Bu hususta birçok değerlendirme yapmak mümkünüdür:

Mesnevî okuyanlar, Mevlâna'nın sohbet meclisine dâhil olmayı isterler. Çünkü Mevlâna *Mesnevî* vasıtasıyla tüm insanlığa aşkın dili ile hitap etmiştir. Seyrüsülûke talip olanlar mecliste anlatılanı en iyi şekilde anlamak, mânâ derinliklerini idrâk etmek için şerhe ihtiyaç duyarlar. Çünkü *Mesnevî*'nin hitap ettiği kitlenin idrâk derecesi aynı değildir (Avşar, 2019: 45-46). Seyyid Mehmed; Konya'da mesnevhânlık yaptığı, Yenikapı Mevlevîhanesinde şeyhlik görevini yürüttüğü dönemlerde her idrâke hitap etmek için sözü eksiksiz söyleyen âlim zatlardan biri olarak gördüğü Ankaravî'nin kaleminden *Mesnevî* sohbetleri yapmıştır.

Tasavvuf ekollerinin her birinin bir usûlü, bir edebi vardır. Usûl ve edep takip edildiğinde ortaya bir silsile çıkar ve silsilenin başlangıcında mürşit vardır. Mürşit, kulu Hak yoluna götürecek kılavuz kişidir. Silsilenin en üst halkasında İslâm peygamberi Hz. Muhammed'i görürüz. Mevlevî şârihler usûlü bozmamak, silsileyi kırmamak için kendilerinden önce gelen pîrlerin, dedelerin edebi ile edeplenmekte; usûllerini devam ettirmektedirler. Bu bakış açısıyla Seyyid Mehmed Ali'nin Ankaravî'nin eserinden istifade etmesini intihal değil bir usûl ve edep gereği olarak görmek yerinde olacaktır. Söz konusu *Mesnevî* olduğunda elbette ki intihal, tartışmaya açık olan bir konudur. Örneğin Şener Demirel, Ali Derviş'in *Şerh-i Cezîre-yi Mesnevî* adlı şerhini Mehmed İlmî Dede'nin aynı isimli eserinden alıntılar yaptığı için intihal olarak görmüştür (Demirel, 2007: 490). Bu

noktada Seyyid Mehmed Ali'nin eserinde Ankaravî'nin şerhine eklemeler yapmadığını, bazı eksiltmeler ve ifade değişiklikleri yaptığını, bu nedenle eserini muhtasar bir eser olarak değerlendirdiğimizi hatırlatmak yerinde olacaktır.

Seyyid Mehmed Ali'nin bulunduğu konum göz önünde tutulduğunda *Mesnevî*'yi şerh ederken Ankaravî'nin şerhinde yer alan bazı ifadeleri değiştirmesindeki kasıt dilsel ya da bölgesel bir güncelleme olarak da görülebilir. Türkçede yaşanan değişimler üzerine *Mesnevî*'nin yeniden çevrilmesi ihtiyacı doğmuştur. Çünkü Ankaravî'nin şerhi tamamlaması ile Seyyid Mehmed Ali'nin eserini kaleme alışı arasında 150 yıldan fazla bir zaman vardır.

İnsanın bilinen, şehâdet edilen madde ve bilinmeyen, gayba ait olan mânâ boyutu vardır. İnsan, nasıl ki maddesel varlığını hayatta tutmak için bedenini besliyorsa mânevî yönünü ayakta tutmak için de çaba harcar. Bu çaba mânevî arayışları zaruri kılar. İnanç arayışları mânevî arayışlardan sadece bir tanesidir. Bazıları bu ihtiyacı karşılayabilmek ve bir gruba ait olma isteği gibi çeşitli nedenlerle dinî tarikatlarda yer almayı tercih ederler. Mevlevîlik bu yollardan biridir. Manevî arayışını dinî mecralara yönelten bazı insanlar Mevlevîlik ile tanışınca onu anlamak ve yaşamak isterler. Mevlevîlik; kendine has evrensel mesajları, usûl ve edebi olan tasavvuf ekolüdür. Merkezinde ise Mevlâna'nın öğretilerini içeren *Mesnevî* vardır. *Mesnevî*'yi doğru anlamak seyrüsülûk olarak adlandırılan tasavvuf yolculuğu ile başlar. Bu arayış ve yolculukta insan, fıtratı gereği en kısa yoldan menzile ulaşmak ister. Ancak ömür kısa, seyrüsülûk yolu çetin ve sabır nâkıştır. Hayatın getirdiği telaş ve bilinmezlik bu yolu daha zorlu kılar. Tasavvuf yolcusunun nefis merhalelerini aşması için yol göstericilere ve yol işaretlerine ihtiyacı vardır. Mevlâna tasavvuf yolcularının sevilen rehberi, *Mesnevî* ise yoldaki işaretlerin en çok okunanıdır. *Mesnevî* şerhi okumak ya da *Mesnevî*'yi şerh etmek maneviyat yolcularının sık müracaat ettikleri bir tercihtir. Seyyid Mehmet Ali'nin *Mesnevî-yi Ma'nevî* adlı eseri bu amaçla yazılmış eserlerden biridir. O hâlde, Ankaravî'nin eserini muhtasar olarak yorumlamak Derviş Mehmed'in menziline en kestirme mânevî yoldur denilebilir.

Tasavvuf sahasında yazılmış eserler âlimlerce kamunun malı olarak görülmektedir. Bilhassa seyrüsülûk üsûlü ile mürşidin eşliğinde çıkılan manevi bir yolculukta, silsilenin üst halkalarındaki âlim zatların sözlerine büyük kıymet verilmektedir. Birçok tasavvufî anlayışta yer alan "*Kelâm-ı kibâr, kibâr-ı kelâmet.*" (Büyüklerin sözleri, sözlerin büyükleridir.) ifadesi büyüklerin sözlerindeki Rabbanî tesire duyulan itikattandır. Bu yaklaşımda büyüklerin sözlerine duyulan takdirin yanı sıra sözü eksik veya hatalı söylemekten kaçınmanın da etkisi büyüktür. Mevlâna gibi bir mutasavvıfın eserinin şerhinde isabetli bir hüküm

ortaya koyamamak birçok şârih tarafından sakınılan bir durumdur. Bu nedenle yazılmış bir *Mesnevî* şerhinden eserlerden alıntılar yapmak ya da özetlemek alıntı yapanı ya da özetleyeni düşük göstermez, eseri kıymetsiz yapmaz. O hâlde Ankaravî'nin şerhini özetlemek Seyyid Mehmed Ali için isabetli bir şerhi aktarma usûlüdür.

İslâm tasavvuf anlayışlarında kulu Hakk'a götüren birçok yol vardır. Bu anlayışların ortak tavrı ise *Kur'an*'ı anlamak, mânâ denizinde bir olmak ve fenâfillâha erkmektir. Her derviş seyrüsülûkte kendi vadisi boyunca yol alsada aynı denize ulaşmayı amaç edinir. Bu bakış açısıyla Seyyid Mehmed Ali'nin Ankaravî'nin vadisini tercih etmesi de *Mesnevî-yi Ma'nevî*'yi yazmasına vesile olmuştur diye düşünülebilir.

2.1. Mesnevî-yi Ma'nevî ve Nüshaları

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Kitaplığı 2780 numara ile kayıtlı *Mesnevî-yi Ma'nevî* eldeki tek kayıtlı nüshadır. Eserin başka bir nüshası henüz tespit edilememiştir.

2.2. Mesnevî-yi Ma'nevî'nin İmla ve Dil Hususiyetleri

Mesnevî-yi Ma'nevî'de kullanılan dil sade bir Osmanlı Türkçesidir. Mânâ derinliği fazla olan beyitler ve bu beyitlerdeki kelimeler tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Mânâsı kolay anlaşılabilen beyitler sade bir Türkçe ile tercüme edilmiştir. Ancak bazı bölümler tasavvuf erbabının idrâkine bırakılmış gibidir. Unutulmamalıdır ki şerh edilen eser Mevlâna gibi âlim bir zatın eseridir. Şiir onun için mânâyı, hakikâti sırlamak için bir araçtır. Sırda herkes vakıf olursa sır olmaktan çıkar. Şiir, sırrı gönül aynasını parlatmış kâmil insan için zuhur etme aracıdır. Mevlâna'ya göre şiir mutasavvıfın kerametidir. Zira "*Keramet var ise şiirimizdendir.*" demektedir (Avşar, 2019: 184-185). O hâlde Mevlâna yolunda yürüyen âlim zatların her sırrı ortaya dökmeleri beklenemez.

Ankaravî'ye göre müfred mana için vaz' olunmuş kelâm ya da kelime, insanın ya da mütekellimin telaffuz ettiği lafızdır. "Kişinin kendisi kelâmına gizlenmiştir." hadîsi gereğince, lisan/dil insanın tercümânıdır. "Ancak bazen kuşun yuvasından uçuşması gibi, mana da vaz' olduğu lafızdan uçarak ya da tecrid olarak istiâre, kinâye, teşbih ve mecâz gibi çeşitli söz sanatlarına bürünür. Ankaravî'nin düz bir anlatımla anlatması beklenilemez (Ceyhan, 2007: 128).

İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin şerhi Anadolu sahasında *Mesnevî*'nin tamamına yapılmış üçüncü, Türkçe eserler arasında da ikinci şerhidir. Bu yönü ile *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'in muhtasarı olarak nitelendirdiğimiz *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin dili Anadolu Türkçesi ile uyumludur. Eseri sade bir Osmanlı Türkçesi yapan hususlardan biri de halk söyleyişlerine, deyimlere sık yer vermesinden kaynaklıdır. Seyyid Mehmed Ali'nin bazı kelimelerini değiştirerek şerhi özetlemesi eserin dilini halk söyleyişine daha da yakınlaştırmıştır.

2.3. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin Şerh Metodu

Mesnevî-yi Ma'nevî İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin eserinden muhtasar olduğu için önce Ankaravî'nin usûlü hakkında bilgi verilmesi sonrasında genel değerlendirme yapılması daha uygun olacaktır.

Ankaravî'ye göre şerh, edebî bir metni derinlemesine inceleyerek içerisindeki gerçeklikleri, doğrulukları keşfederek ortaya çıkartma işidir. Hakikat, diğer her şeye rağmen oradadır ve onu aydınlatmak, keşfetmek gerekir. Eğer varlık, değişmez bir hakikat olarak görülüyorsa ve bu hakikat varlığın bir tecellisiyse, bu hakikatin keşfedilmesi ve aydınlatılması esastır (Ceyhan, 2005: 306).

Ankaravî, şerh geleneğine yeni bir bakış açısı, yeni bir yöntem getirmiş; çeşitli disiplinlerden yararlanarak şerhi daha geniş bir yelpazede ele almıştır. *Mesnevî*'yi özellikle İbn Arabî'nin düşünceleri ışığında yorumlamayı tercih etmiştir (Tanyıldız, 2010: iii). Ankaravî, kelimelerin derin anlamlarını idrâk etmek için ilmi sahanın tüm imkânlarını devreye sokar. Çünkü o bu alanların tamamına hâkimdir.

Ankaravî'nin şerhinin tekâmülü geniş bir zamanı kapsamaktadır. Bu nedenle şerh yönteminde farklılıklar görülür. Örneğin Arapça yazdığı *Mesnevî*'nin mukaddimesini Türkçeye aktarmıştır. Şerh çalışmalarında önce müsveddeler hazırlamış sonrasında *Mesnevî* beyitlerini ekleyerek yeniden düzenlemiştir. Tanyıldız çalışmasında Ankaravî'nin şerh yöntemini üç kategoride değerlendirir:

Mesnevî metni bağlamında Ankaravî'nin şerh yöntemini üç kategoride değerlendirmek doğru olacaktır. Söz gelimi ilk te'liflerinden olan *Mesnevî* dîbâcesi şerhi olan *Simâtu'l-Mûkîn*'deki gramer ağırlıklı şerh yöntemi, ilk onsekiz beyit şerhi olan *Fâtihu'l-Ebyât*'taki mufassal şerhe veya eserin kimi kısımlarında görülen mücmel şerhe (yer yer sadece tercüme) göre farklılık arz etmektedir (Tanyıldız, 2010: 64).

Tüm manzum eserlerde olduğu gibi *Mesnevî*'nin de bazı beyitlerindeki anlam yoğunluğu, giriftlik daha fazladır. Bilhassa örnek hikâyelerin giriş ve gelişme bölümleri sonuç ve hükme bağlanan beyitlere göre daha kısa şerh edilmiştir. İlk on sekiz beytin Mevlâna'nın kaleminden çıkması hasebi ile daha ayrıntılı şerh edilse de eserin muhtelif beyitleri anlam derinliklerine göre diğer beyitlerden daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Şerh metninin uzunluğunu belirleyen ise şârihin beyitteki mefhumlara hâkimiyetidir. Şârihin beyitteki mefhumu çözerek çıkardığı hükmü kuvvetlendirmesi, gerektiğinde yanlış çıkarılan hükümleri çürütmesi gerekir. Bunun için şârihin izahatı gerekir. *Mesnevî-yi Ma'nevî* bu izahat aşamasında okuyucuyu doğrudan muhatap alarak çözülen mefhumla ilgili şüphe, eksiklik ya da kısıtı varsa belirtir. Diğer bölümlerde ise Ankaravî'nin kendinden emin mefhum çözme tavrını görürüz.

Mesnevî-yi Ma'nevî üslûp olarak sadece dinî ilimlere bağlı kuralları değil dil bilgisi hususiyetleri ve belâgate bağlı hususlara da yeri geldikçe değinir ve beyitlere kattığı anlamsal yönü açıklar. Hatta bu hususta bir kelimenin Arapça ve Farsça telaffuzları, kullanıma ve bağlama göre kazandıkları anlamları da ayrı ayrı sunmayı ihmal etmez. Ancak Ankaravî'nin odaklandığı asıl nokta kelimenin etimolojik yönü değildir, o *Mesnevî* bağlamındaki anlamsal zenginliklerine odaklanır.

Mesnevî'de başlıklar büyük bir öneme sahiptir. Sadece kitabı bölümlere ayırmak maksatlı kullanılmamıştır. *Mesnevî*'deki başlık bir sonraki fikrin tabanı, hikâyenin kurucu unsurudur. Bu nedenle Ankaravî şerhinde *Mesnevî*'nin başlıklarını da şerh etmiştir. Konuya göre bazı başlıkları sadece tercüme etmekle yetinirken bazı başlıkları ayrıntılı olarak ele almıştır. Seyyid Mehmed Ali de *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de başlıkların şerhine yer vermiştir.

Tam bir uygulama birliği olmasa da klasik şerh geleneğinde şerh edilecek metnin önce tercümesi sonra kelime kelime analizi daha sonra ise metnin yorumlanması yapılmaktadır. Metinden ortaya çıkan hüküm var ise bu hükmü sabit kılmak için delillere yer verilir, ispata gayret gösterilir. Ankaravî de genel olarak aynı usûlü devam ettirmiş, önce beyitleri vermiş sonra ihtiyaca göre kelimeleri muhtelif disiplinlinler yardımı ile açıklamış son olarak yorumlamıştır. Şerhin bazı bölümlerinde ise önce açıklamalara yer verip sonrasında beyti yazmış ve yorumlamıştır. *Mesnevî-yi Ma'nevî* de ise bazı bölümlerdeki ön bilgilendirmeler yer almamaktadır. Ankaravî'nin beyitlerdeki hükmü açıklarken kullandığı bazı âyetlerin, hadislerin, ilmî sahadaki diğer görüşlerin yer aldığı alıntılarının bulunmadığı görülmektedir. Bu durumun Seyyid Mehmed Ali'nin istifade ettiği şerh nüshasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Osmanlıca imlası üzerinde Arapça ve Farsçanın baskın etkisi olsa da dil hususiyetleri bakımından bariz farklılıkları mevcuttur. Bir kelimenin Arapça ya da Farsça kökenli olması Türkçede bire bir aynı anlam inceliklerini barındıracağı anlamına gelmemektedir. Şârihlerin orijinal eserdeki bir kelimenin anlam inceliklerini bilhassa Farsça dil bilgisi kuralları bağlamında açıklamaları ve değerlendirmeleri gereklidir. *Mesnevî-yi Ma'nevî* Ankaravî'nin genel üslubuna uygun olarak kelimelerin Arapça ve Farsça kökenli olması durumuna bağlı olarak kendi dil bilgisi kuralları göz önünde tutularak ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Bir metnin şerhinde sadece elde olanla yetinilmesi şârihin amacına ulaşmasına engel olabilmektedir. Bu nedenle konunun ve içeriğin durumuna göre şerhi mesnetlendirmek, anlatımı kuvvetlendirmek için dış kaynaklara da başvurulabilmektedir. Metne dışarıdan eklenen unsurları da şerh etmek gerekebilmektedir. Bu şerhe yardımcı şerh denir. *Mesnevî-i Manevî*'de de yardımcı şerhler bulunmaktadır.

Mesnevî, Mevlâna'nın kaleminden çıktığı şekliyle ilmî bir eser olması haricinde edebî bir türdür. Manzum metin olmanın getirdiği bazı zorunluluklar (aruz, kafiye, ahenk vb.) söz dizimini gündelik hayattaki ifadenin dışına çıkartmaktadır. Bazı şârihler *Mesnevî*'nin anlam yönüne odaklandıkları için söz diziminde bazı değişiklikler yapabilmektedirler. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de de buna benzer söz dizimi değişiklikleri mevcuttur.

Mesnevî şerhi asıl anlatıyı uzatarak, ayrıntılandırarak açıklamak değildir. Mânâ denizindeki bilinmezlikleri herkesçe bilinen anâsırla somutlaştırıp sedefin içinde saklı bir inci gibi gün yüzüne çıkartmaktır. Bunun yolu mânâyı ve özündeki fikri basitleştirmektir. *Mesnevî*, *Kur'an-ı Kerîm*'in bir şerhi, tercümesidir (Avşar, 2019: 211). Mevlâna eseri ile Kur'an'ı mânâ denizinin bir derece yüzeyine çıkartmıştır. *Mesnevî*'yi şerh edenler ise mânâyı daha da yüzeye çıkartmayı hedeflemişlerdir.

2.4. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de Kullanılan Kaynaklar:

Genel olarak *Mesnevî* şerhlerinde ortaya konulan üslûp şârih tarafından çözülen mefhum ve fikriyatın bir kaynağa dayandırılması hassasiyetidir. *Kur'an-ı Kerîm* ve hadis kitapları en sağlam kaynak olarak değerlendirilmekle birlikte diğer ilmî kaynaklardan, irfan sahibi âlim zatların beyanatından da istifade edilir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de kullanılan kaynaklar şunlardır:

2.4.1. Âyet(ler)den İstişhâd²²⁹:

Mesnevî'nin beyitlerinde işaret edilen âyet varsa ya da şerhte bir âyetten istifade edilecekse ara açıklama ile durum belirtilmiştir. Burada dikkat çeken bir hususu dile getirmek gerekir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de sadece âyetin kelime anlamı ile yetinilmemiş, âyetin şerhinden de yararlanmıştır. Ancak *Mesnevî-yi Ma'nevî*'deki âyetlerin sayısı *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif*'e göre daha azdır. Ayrıca şerhler daha kısa ve özet olarak yer almaktadır.

kâlellâhu Te'âlâ ve lenebluvennekum hattâ na'lemu'l-mucâhidîne minkum ve's-sâbirîne²³⁰ sâbir ü mucâhid 'âlem-i ervâhda iken dahı Hazret-i Hudânun ma'lûmı idi ve lâkin sabr u cihâd ile ibtilâ olunmamışlar idi pes ol 'âlemde sâbir ü mucâhid mertebesin bulmadılar tâ bu 'âlem-i ecsâma gelmeyince ve tâ'at u mucâhede idüp mucâhid ile ihtiyâr olmayınca pes bu 'âleme geldiler ve mucâhede idüp mucâhid oldılar (369a)

kâlû eyâ Mûsâ immâ en ve immâ en nekûne evvele men elkâ²³¹ sâhirlerün yâ Mûsâ immâ en tulki 'asâke diyü Mûsâyı takdîm eylemeleri ta'zîm ü terkîm ma'nâsın ifâde ider ve ammâ en nekûne evvele men elkâ dimeleri fermân senündür dimegi iş'âr ider (388b)

Kur'ândan minâyetin ev nunsihâ âyetni girü oku Sûre-yi Bakara'da olan âyete işâretdür ***mânensah minâyetin ev nunsihâ***²³² bu âyetün sebeb-i nüzûlû budur ki [...] (399b)

Ankaravî, *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı şerhinde yer yer tefsîr kitaplarının isimlerini ya da müfessirlerin isimlerini zikretmiştir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de de tefsîr kitaplarının ya da müfessirlerin isimleri zikredilir. Ancak sayıları Ankaravî'ye göre daha azdır. Bu tefsîr kitapları ve müfessirlerden bazıları şunlardır: Fahreddîn-i Râzî-*Tefsîr-i Kebîr*, Ebu'l-leys, Medârik, Bagavî-*Me'âlimü't-Tenzîl*, Kâzî, Ebu's-su'ûd, *Tefsîr-i Kâşânî*, Keşşâf, *Mecma'u'l-Beyân*, Şeyhzâde-*Hâşiye-yi Beyzâvî*, *Teysîr*, *Tefsîr-i Beyzâvî* vb.

²²⁹ **İstişhâd**: Bir fikrin doğruluğuna delil olmak üzere başka bir kimse veya eserden alınan bir parçayı örnek verme, şahit gösterme, şahit tutma anlamında kullanılan bir terimdir.

²³⁰ Andolsun ki içinizden cihad edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz. (Muhammed, 31)

²³¹ Sihirbazlar: "Ey Musa önce sen mi atarsın, yoksa biz mi atalım?" (Taha, 65)

²³² Eğer biz âyetlerden birini nesh eder veya unutturursak ondan daha hayırlısını veya onun mislini getiririz. (Bakara, 106)

2.4.2. Lugâtlerden İstişâh:

Anlamda yer alan mefhumu çözerek hükmü açıklamak için muhtelif lugâtlerden faydalanılmıştır. Özellikle kelime anlamında yer alan ihtilafları ortaya koymak için delil olarak *Lugât-i Hezile*, *Lugât-i Halîmî* vb. lugâtlerin isimleri zikredilerek ihtiyaca dair açıklamalar sunulmuştur.

2.4.3. Hadîsler, Hadîslerden Alıntılar:

Mesnevî-yi Ma'nevî'de beyitleri açıklarken hadîslerden sıklıkla istifade edilmiştir. Hadîsler bazen şerh edilerek ayrıntılı bir şekilde izah edilmiş bazen sadece Türkçeye çevrilmiş bazen de Arapça orijinali hiç verilmeden doğrudan Türkçe olarak aktarılmıştır.

kemâ kâle 'am bihasebi'mri' imrin mine'ş-şerri en yuşâra ileyhi bi'l-esâbi'i fi'd-dîni ev fi'd-dunyâ illâ men 'asimehullâhu 'an ebî heriyyeh raziya'llâhu 'anha nitekim şöhetden ve hab-ı tenden necât bulmak bâbında bu kıssayı takrîr iderler tâ kim hisse alalar (375b)

kemâ kâle 'am ittekû efrâsete'l-mu'minu feinnehu yenzuru binûrillâhi feinnehum cevâsîsi'l-kulûbi yedhulûne kulûbe'n-nâs ve yuhricûne'l-havâtıra ve'l-vesvâse feizâ câlestumûhum fecâlisûhum ²³³ (399a)

kemâ kâle 'am yeb'asu'n-nâsu 'alâmâmâte 'aleyhi ve kâle 'am temûtûne tu'îşûne ve tuhşarûne kemâ temûtûn²³⁴ (404a)

Hazret-i Nebiyy-i Mükerrerem 'am didi ki ey cerî vü dilîr olan tâlib zinhâr bir matlûbla cenk ü cedel ü niza' eyleme ya'nî ey tâlib mertebesinde olan mübtedî murâd mertebesine nâ'il olan kâmiller ile 'inâd u muhâlefet eyleme ki senün hâlün anlarun hâline benzemez (386b)

Mesnevî-yi Ma'nevî'de istifade edilen hadîslerin bazılarının kaynakları belirtilirken bazılarının kaynakları belirtilmemiştir. En çok isimleri geçen hadîs kaynakları şunlardır: Müslim, Buhârî, *Mesâbîh*, *Meşârık*, *Suyûtî-Câmi'u's-Sagîr*, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Ahmed bin Hanbel, *Câmi'-i Hâtib*, *Mecma'u'l-Beyân*, Taberânî, Ebû Nu'aym.

²³³ Hz. Peygamber dedi ki: "Müminin ferasetinden çekininiz. Çünkü o Allah nuruyla bakar."

²³⁴ Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz. Nasıl ölürseniz öyle haşrolunursunuz.

2.4.4. Peygamberler Tarihi ve İslâm Tarihinden Örnekler:

Mesnevî şerhlerinde sık başvurulmuş kaynaklardan biri de İslâm tarihi alanında yazılmış eserlerdir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de isimleri geçen tarih ve peygamberlerin tarihi olarak değerlendirilen siyer kaynakları şunlardır: Mîr Hând-Ravzatu's-Safâ, *Târîh-i İbn Hallikânî*, *Menâkıb-ı Mevlâna*, İbn Kesîr - *El-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*.

Mesnevî-yi Ma'nevî'de peygamber isimleri dışında Hazret-i Ömer, Hz. Ayşe, Hüsameddîn Çelebi, Ebû Cehil vb. bazı tarihi şahsiyetlerin isimleri de geçmektedir. Bu isimler kimi yerde Fâruk, Hümeyrâ, Ebu'l-Hikem vb. şekillerde lakapları ile zikredilmektedir.

2.4.5. Mevlâna'nın Diğer Eserlerinden Örnekler:

Mesnevî-yi Ma'nevî'de Mevlâna'nın diğer eserlerinde istifade edilmiştir. Ancak bu istifadeler ekseriya eser ismi verilerek yapılmamış, Mevlâna'nın bir beyiti ya da bir sözü olduğu belirtilerek yapılmıştır.

Hazret-i Mevlâna kuddise sirrehü anın için **Bişnev** emrederler ki
istimâ' iden âhir nutka gelür ve hayru'n-nâs mertebesin bulur (22a)

Beyt

Dan ki evvel sem' bâyed nutkrâ

Sûy-ı mantık ezreh-i sem' ender â

Hazret-i Mevlânanun menâkıbllarında îrâd olunmuşdur ki (33a)

Hazret-i Mevlâna kuddise sirruhu beşinci cildde bir hikâye îrâd idüp
buyururlar ki (40b)

2.4.6. Dinî-Tasavvufî Kaynaklar:

Mesnevî'nin kaynakları sadece *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadisler değildir. Dinî-tasavvufî eserler de önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Şârihler şerhlerinde *Mesnevî*'den hüküm çıkarmak için Mevlâna'dan önce ve sonra yaşamış birçok İslâm âliminin eserinden istifade etmişlerdir. Bunların bir kısmı Mevlâna öncesi yaşamış âlimlerken bir kısmı da Mevlâna'dan sonra yaşamış, onun fikirlerini tartışmış âlimler ve eserleridir. Şem'î, Surûrî, Attâr, Sultân Veled, Sadruddîn-i Konevî, İbn Arabî, Süheylî vb. âlimler ile Şerh-i Mesnevîler, *Mantıku't-Tayr*, *İbtidânâme*, *Şerh-i Esmâ-yı Hüsnâ* vb. eserler tasavvuf alanında *Mesnevî-yi Ma'nevî*'ye kaynaklık etmiş başlıca eserlerdir. *Şerh-i Mevâkıf*, *Şerh-i Akâyid*'den kelâm alanında; şer'î konularda Gazzâlî'den *İhyâ*, *Şerh-i Şer'*, *Mışkâtul-Envâr*,

Tenvîri'l-Mesâbîh'ten; fikhî konularda Ebu'l-Fazl, Ebû Hanîfe gibi âlimler ve *Fıkḥ-ı Ekber*, *Hidâyet*, *Sadru'sh-Şerî'a* gibi eserlerden faydalanılmıştır.

2.4.7. Muhyiddin İbn Arabî ve Eserlerinden Örnekler:

Ankaravî, *Mesnevî* şerhinde Muhyiddin İbn Arabî'nin perspektiflerine sıkça atıfta bulunmuştur. O, Mevlâna ile Muhyiddin İbn Arabî'nin düşünceleri arasındaki ilişkiyi ve iki düşünce ekolü arasındaki farklılıkları ele alarak ortaya koymuştur.²³⁵

Ankaravî, teorik açıdan en fazla İbn Arabî'ye yönelmiştir. Ankaravî'nin teori düzeyinde en çok rağbet ettiği kişi İbn Arabî'dir. Şerhin birçok yerinde başta *Fusûsu'l-Hikem* ve *Futûhât-ı Mekkiye* olmak üzere çeşitli eserlerinden doğrudan veya dolaylı olarak istifade etmiştir (Tanyıldız, 2010: 89). *Mesnevî-yi Ma'nevî* de şerhin çatı unsurlarından biri olan bu atıf ve yorumlamalara yer vermiştir.

Hazret-i mahbûb-ı hakikiden gayrıyla anun dil ve dîdesinde bi'l-küllîyye fâni ve zâyil olur nitekim Hazret-i Şeyh-i Ekber dahı Fütûhatda buyurmuşlardır (36b)

ve Şeyh-i Ekber Hazretleri bu bâbda buyurmuşlardır pes vahyün bilâ efîr olan Hazret-i Mesnevî dahı iki nev' üzere olur (13a)

2.5. Mesnevî-yi Ma'nevî'deki Kültürel, Folklorik ve Diğer Unsurlar

Mesnevî; insanı sadece mânâ yönü ile ele alan, mistik ve felsefi düşünceler çerçevesinde değerlendiren bir eser değildir. İnsanı bir bütün olarak ele alıp yorumlamakta ve dışsal etkilerin içsel dönüşümlerine yer vermektedir. Modern psikolojinin insan davranışlarını açıklarken ortaya koyduğu çevre etkisini yüzyıllar öncesinde eserine bir öz olarak işlemiş gibidir. *Mesnevî* insanı ele alırken aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve folklorik unsurlarına da yer vermektedir. Şârihler ise *Mesnevî*'deki bazı olayları şerh ederken eseri daha iyi açıklamak, Mevlâna'nın evrensel mesajını daha kapsayıcı bir biçimde aktarmak için kaleme alındığı devrin kültürel ve folklorik unsurlarına yer vermişlerdir. Aşağıda bu unsurlara bazı örnekler sunulmuştur:

Mesnevî-yi Ma'nevî'de atasözleri ve deyimler “darb-ı mesel”, “meşhûr mesel” gibi ifadeler kullanarak verilir.

rûzı dîr oldı dimek 'Acem içünde darb-ı meseldür (44a)

²³⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ceyhan; İsmail Ankaravî ve *Mesnevî Şerhi*, 424-433

Mesnevî beyitlerinde tarihe kaynaklık edebilecek Semerkand, Râz, Tırâz, Gafter gibi bazı mekân adları da zikredilir. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de bu mekânlar hakkında muhtelif bilgilere yer verilir.

Mesnevî-yi Ma'nevî'de diğer *Mesnevî* şerhlerine de göndermeler bulunmaktadır. Diğer şerhlerde ortaya konulan görüşlere de yer verilmiştir.

Hazret-i Mevlâna kuddise sırruhu beşinci cildde bir hikâye îrâd idüp buyururlar ki (40b)

Bir metnin şerhinde okuyucunun anlam derinliklerini idrak edebilmesi için anlatılanla kendi dünyası arasında bir bağ, bir benzeşim oluşturması gerekir. Bunun da ötesinde bir fikri tarihi bir mekân, olay, olgu, toplumsal inanış vb. hususlarla harmanlayarak anlatmak kalıcılığı da sağlayacaktır. *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de Ankaravî'nin yaşadığı döneme ait genel kültüre dair bazı bilgiler de mevcuttur. Bu durum Ankaravî'nin sosyal bir canlı olan insanı yaşadığı dönemden bağımsız düşünmediği, toplumsal konu ve kavramları şerhinde kullandığını göstermektedir.

Mesnevî-yi Ma'nevî Ankaravî'nin şerhinin bir muhtasarı şeklinde olması hasebi ile ana ekseninde Ankaravî'nin görüşleri yer almaktadır. Ankaravî ise şerhinde sadece kendi görüşlerine yer vermemiştir. Ankaravî, felsefî yoruma açık beyitlerin şerhinde dînî ve felsefî akımların temsilcileri tarafından ileri sürülen kimi düşünceleri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirir. Yeri geldikçe konu ile ilgili şahsî düşüncelerini de zikreder. Bu düşünceler arasında Sofestâiyye, Cebriyye, Dehriyye, Tabî'yye, Kaderiyye/Mu'tezile/Seneviyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at, Üveysîler, Basriyyûn/ Kûfiyyûn fikirleri ile ilgili görüşleri tartışır. Ancak *Mesnevî-yi Ma'nevî*'de bu görüşlerin bazılarının alınmadığı, ya da özetlenerek sunulduğu görülmektedir (Tanyıldız, 2010: 95-100).

Sonuç

Mesnevî tüm tasavvufî anlatılar gibi hikâyeleri, sembolleri, remizleri sıkça kullanmayı tercih etmiştir. Anlatılan, bilinmeyen bir âlemdir. Bilinmeyeni kavramak, açıklamak ancak bilinenle yola çıkmakla mümkündür. Şârihlerin amacı *Mesnevî*'deki bilinenlerle mânâ âlemindeki bilinmeyenleri eşitlemektir.

İnsanın maddî ve manevî boyutları vardır, her ikisi de beslenmeye ihtiyaç duyar. Manevî arayışlar, çeşitli yollar ve tarikatlar aracılığıyla gerçekleşir. Mevlevîlik bunlardan biridir. Mevlevîlik, merkezinde Mevlâna'nın *Mesnevî*'sini barındıran bir tasavvuf ekolüdür. Seyrüsülûk yolu zor olsa da rehberler şahsiyetler ve *Mesnevî* gibi yazılı metinler yolculara sırat-ı müstakimi gösterir. Seyyid

Mehmet Ali'nin *Mesnevî-yi Ma'nevî* şerhi, bu arayışta başvurulacak kaynaklardan biridir.

Bu çalışma, Seyyid Mehmed Ali tarafından yazılmış olan *Mesnevî-yi Ma'nevî* şerhini detaylı bir şekilde incelemiştir. Çalışmanın odağı; *Mesnevî-yi Ma'nevî*'nin dil özellikleri, kaynakları ve şerh metodu üzerinde durulmuştur. *Mesnevî-yi Ma'nevî*; İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı eserinin bir muhtasarı olarak değerlendirilmiş, Seyyid Mehmed Ali'nin muhtasar bir çalışma yapmasındaki amacı ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur. Kaleme alınan bu şerh, *Mesnevî*'yi anlamaya ve yorumlamaya katkıda bulunmaktadır.

Şerhlerin *Mesnevî*'nin çok katmanlı anlamlarını açığa çıkarmada önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Seyyid Mehmed Ali'nin çalışması, tasavvufi geleneğin devamı niteliğinde olup Ankaravî'nin kapsamlı eserinin özünü taşımaktadır. Ankaravî gibi Seyyid Mehmed Ali de şerhini oluştururken dinî kaynaklara geniş bir biçimde yer vermiş, aynı zamanda felsefi ve etik konulara da değinmiştir.

Mevlâna'nın öğretisinin evrensel nitelikleri, *Mesnevî*'yi sadece bir tasavvuf metni olmaktan çıkarmakta ve onu tüm insanlığı kucaklayan bir kaynak hâline getirmektedir. Seyyid Mehmed Ali'nin bu evrensellik anlayışını şerhinde yansıttığı ve *Mesnevî*'nin anlam yüküne uygun bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

Seyyid Mehmed Ali'nin *Mesnevî-yi Ma'nevî* şerhi, aynı zamanda Ankaravî'nin ve diğer önceki şârihlerin çalışmalarını bir araya getiren ve bunlara yeni bir yorum getiren bir metin olarak da değerlidir. Ancak, bu eserin bir muhtasar olması, bazı ayrıntılı yorumların ve açıklamaların eksik olabileceği ihtimalini de gündeme getirmektedir.

Sonuç olarak, *Mesnevî-yi Ma'nevî* şerhi, Seyyid Mehmed Ali'nin İslâm tasavvufuna ve Mevlâna öğretilerine katkıları açısından önemli bir çalışmadır. Ancak bu eserin daha geniş bir çerçevede değerlendirilebilmesi için İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı eserinin tüm nüshalarının detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu sayede *Mesnevî*'ye dair yorum ve anlayışların nasıl evrildiğini daha iyi kavramak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Avşar, Z. (2008). Tenkitli Metin Neşrinde İmla Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler. *Turkish Studies*, 3/6, s. 59-95. doi.org/10.7827/TurkishStudies.452
- Avşar, Z. (2019). *Aşk Meclisi - Mesnevî Şerhi - I*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Can, Ş. (2002). *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ceyhan, S. (2005). *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*. Doktora tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Ceyhan, S. (2007). İsmail Rüsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Tahkîki: Mesnevî'deki Mânâya Metodolojik Bir Yaklaşım, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.20, Mevlâna'ya Armağan Sayısı, s. 117-142.
- Demirel, Ş. (2007). "Mevlâna'nın Mesnevî'sinin Türkçe Şerhleri Üzerine Bir Literatür Çalışması". *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, Eski Türk Edebiyatı Özel Sayısı, C.5, S.10.
- Demirel, Ş. (2007). Mevlâna'nın Mesnevî'si ve Şerhleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5/10, 469-504.
- Güleç, İ. (2006). Mevlâna'nın Mesnevî'sinin Tamamına Yapılan Türkçe Şerhler. *İlmî Araştırmalar* (22), 135-154.
- Özdemir, M. (2016). Mesnevî'nin Türkçe Şerhleri. *Turkish Studies*, 11/20, 461-502. doi.org/10.7827/TurkishStudies.10093
- Tanyıldız, A. (2010). *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif)*, (I. Cilt). Doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Temizel, A. (1996). *Mevlâna ve Mevlevîlikle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler ve Müellifleri*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Temizel, A. (2009). *Mevlâna Çevresindekiler, Mevlevîlik ve Eserleriyle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler*, S. Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Konya.
- Tuğluk, H. İ. (2016). Türk Edebiyatında Bahâristân, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/1, s. 45-57, Elazığ.

Turgut, K. (2013). *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, Doktora tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Yetik, E. (1991). *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.3, s. 211-213, İstanbul.